

המאבק האזורי: מהו רובד הניתוח הדומיננטי – שחקנים או מחנות?

יואל גוז'נסקי ודניאל ראקוב

המזרח התיכון, שמקובל להתייחס אליו כאל מערכת אזורית מובחנת, מתאפיין ברב־גוניות בממדים רבים. במאמר נבחנת תרומתו של מודל "ארבעת המחנות" לתיאור הדינמיקה האזורית, מוצגים כמה כשלים בולטים בו ומוצעים כיוונים ראשוניים למודל משלים – "גידור אסטרטגי" – המדגיש את האינטרסים וההעדפות של השחקנים הפרטיקולריים. בבסיס המודל המשלים טמונה הנחת יסוד שלפיה המזרח התיכון הוא מערכת מבוזרת שבה השחקנים השונים – מדינתיים ולא־מדינתיים – הם המרכזיים.

מילות מפתח: מזרח תיכון, טלטלה אזורית, ביטחון לאומי, מערכת אזורית, גידור אסטרטגי

מבוא

המרחב המשתרע ממרוקו במערב ועד איראן במזרח, ומטורקיה בצפון ועד סודאן בדרום מחולק כיום ל־21 מדינות ריבוניות (וישיות תת־מדינתיות מרובות) ומתאפיין בקווי שבר רבים ומגוונים, המניחים בסיס ליריבויות בעלות חשיבות מקומית, אזורית או אף בקנה מידה בינלאומי. את אוכלוסיית האזור והמדינות שבו ניתן לסווג על פי מוצא אתני: ערבים, פרסים, טורקים, כורדים, יהודים ועוד; על פי דת ועדה: מוסלמים –

סונים, שיעים וגוונים נוספים, נוצרים, יהודים ועוד; על פי המבנה הפוליטי הנהוג במדינה, בדרך כלל ממלכות מול "רפובליקות" או דרגות שונות של דיקטטורות מול דמוקרטיות; לפי השייך הגיאוגרפי – לבנט, מגרב, מפרץ וכיוצא בזה; חלוקה המציבה את המדינות בצד אחד של המתרס וארגונים לא־מדינתיים או סמי־מדינתיים בצד השני; ולבסוף שיוך המדינות לגושים, צירים או מחנות על פי יחסן לישראל ו/או למערב, או תמיכתן

תנועת 'האחים המוסלמים' ברחבי האזור. מדובר במחנה שאינו מלוכד ושהשפעתו במרחב פוחתת.

- הג'האדיסטים – המחנה כולל את ארגוני הטרור של 'המדינה האסלאמית' (דאע"ש) ושל אל-קאעדה. מחנה זה ספג בשנים האחרונות מכות קשות.
- המדינות הסוניות הפרגמטיות – כולל את מצרים, ירדן, ערב הסעודית, איחוד האמירויות ושאר מדינות המפרץ (פרט לקטר) ומרוקו. שחקניות אלה מקדמות חזון פרו-מערבי, אנטי-איראני, אנטי-אסלאמיסטי ולאומני, ומבני הממשל שלהן אוטוריטריים.

חלוקה זו ומיקומה המרכזי באפיון המזרח התיכון שלאחר "הטלטלה הערבית" (מ-2011) ממשיכים את הקו הניתוחי שהציג ברון מעל במת INSS ב-2014. ברון ופוייר מסבירים כי "סיווג המחנות לא נועד לרמוז שהחזונות המתחרים על הסדר האזורי הם הגורם היחיד ואפילו לא הגורם העיקרי המניע את מעשיהם", וכן כי "המחנות המתחרים אינם רק נבדלים זה מזה בגישה, הם גם שונים באופי שלהם, בהרכבם ובצורת פעולתם".

ביקורת על מודל "ארבעת המחנות"

המודל של ברון ופוייר מניח, בראייתנו, תרומה חשובה ליכולת ניתוח התהליכים במזרח התיכון בעידן של השתנות מהירה, אולם רכיב המחנות שבו מחייב התבוננות נוספת. חסר ברובד של ניתוח: מצוין המאבק בין הציבורים לשליטים, וברמה העל-מדינתית בין מחנות שונים, אך חסרה הבחינה של המדינה לרבות האינטרסים הפרטיקולריים שלה. יש מרכיבים רבים בתיאור של ברון ופוייר שתורמים להבנת האזור: המאבק כארכיטקטורה אזורית; המזרח התיכון כמערכת של התארגנויות על-מדינתיות; והקביעה כי העת הנוכחית היא תקופת ביניים בדרך להתייצבות של סדר אזורי חדש, שעדיין איננו יודעים כיצד ייראה. עם זאת, החלוקה הספציפית לארבעת המחנות מעוררת קשיים, הן ברמה האונטולוגית (האם המחנות אכן קיימים, והמאבק הרעיוני ביניהם הוא אכן הכוח העיקרי המניע את הפוליטיקה האזורית?) והן ברמה האפיסטמולוגית (האם הגדרתם כמחנה היא פרדיגמה מועילה?).

ברובד האפיסטמולוגי – לעתים קרובות מדי כינויים הניתנים למחנות במחקר בתחום המזרחנות מטשטשים את המציאות ולא מסייעים להבין אותה באופן מעמיק יותר. למשל, המחנה המגובש ביותר במזרח התיכון מכונה לעיתים "הציר הרדיקלי". מונח זה נעשה שגור לאחר מלחמת לבנון השנייה, והוא התווסף למונחים אחרים (דוגמת "הסהר השיעי") שמבקשים לקבץ את אויבי ישראל/ארצות הברית תחת כינוי שלילי קליט. אומנם זהו גוש השחקנים ה"הומוגני" ביותר, אולם המונח

באידיאולוגיות שונות – בראש ובראשונה האסלאם הפוליטי וגווניו.

הטלטלה בעולם הערבי מאז 2011 הובילה לשינויים מפליגים בפני המשטרים באזור ובדינמיקה המאפיינת אותם, וכן בתאוריות שמנסות להסביר את המתרחש באזור. למשל, ניסיון לנתח את המציאות האזורית מהזווית של **תופעת המדינה הכושלת**, לעמוד על הסיבות ועל המאפיינים לתופעה זו בכל אחת מהמדינות הערביות ולהתפשטותה במרחב, ולהעריך את משמעויותיה ואת השלכותיה בהקשר האזורי והבינלאומי בכלל, ובהקשר של ישראל בפרט. איתי ברון ושרה פוייר הציגו **מודל מערכתי מעודכן** לגבי "הסדר האזורי במזרח התיכון". המודל הוא שכלול, עדכון ופירוט של **מודל המאבק בין ארבעה מחנות**, שאותו פיתח ברון בהיותו ראש חטיבת המחקר באמ"ן.

המודל של ברון ופוייר תורם להבנת הדינמיקה המורכבת של המזרח התיכון, ואנו מאמצים מרכיבים שונים שלו. עם זאת, במאמר שלהלן נחלוק על הדגש שניתן להיגיון של חלוקה לארבעת המחנות כמגדיר מרכזי בסדר האזורי במזרח התיכון, ונציע להחליף את רכיב המחנות בתאוריית "**הגידור האסטרטגי**" לגבי שחקניות אזוריות – מדינות וישויות תת-מדינתיות. זאת מאחר שבראייתנו, עוצמתן של שחקניות באזור ובראש ובראשונה מעצמות אזוריות (middle powers) משמעותית יותר מהדינמיקה הבין-מחנאית.

מודל "ארבעת המחנות"

פרסומי "ההערכה האסטרטגית לישראל" לשנים 2020-2019 ו-2021-2020 של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) כוללים פרק המתאר את הדינמיקה האזורית ברובד העל-מדינתי. במסגרת זו נאמר כי האזור מתאפיין במאבק בין ארבעה מחנות "השואפים לקדם את האינטרסים שלהם במגוון נושאים: ההשפעה האיראנית, הגישה למערב, השלמות הטריטוריאלית של המדינות, האסלאם הפוליטי, העדתיות וצורת הממשל המועדפת". ארבעת המחנות הם:

- "הציר הרדיקלי השיעי" (ב-2020-2021 הוא כונה "הציר האיראני") בהובלת איראן, הכולל את סוריה של בשאר אל-אסד, חזבאללה, החות'ים בתימן, המיליציות השיעיות הפועלות בזירות שונות במזרח התיכון והג'האד האסלאמי הפלסטיני (למרות זהותו הסונית).

- האסלאמיסטים הסונים – מחנה הכולל את תומכי האסלאם הפוליטי מבית היוצר של 'האחים המוסלמים': טורקיה, קטר, חמאס והשרידים של

החלוקה לארבעת המחנות **התפתחה במערכת הביטחון** בישראל בתגובה לאירועי האביב הערבי/הטלטלה האזרחית בשנים 2011-2014. קודם לכן הייתה נהוגה **החלוקה** בין "ציר ההתנגדות" (או המחנה הפרו-שיעי בהובלת איראן) לבין המדינות ה"מתונות" בהובלת ערב הסעודית ומצרים. חלוקה דיכוטומית זו זיהתה באזור את השחקניות המזדהות עם איראן – האויב המדינתי המציב את האיום העיקרי על ישראל, לעומת כאלה שאינם מזדהים עימה. הטלטלה האזרחית סדקה את הקונספציה שמאחורי חלוקה זו, מאחר שהעלתה למרכז הבמה כוחות נוספים שאימו על האינטרסים הביטחוניים של ישראל והובילה להרחבת המודל משני מחנות לארבעה.

אף שמודל ארבעת המחנות מציב תזה משוכללת יותר ביחס למסגרת הדיכוטומית שקדמה לו, שורשיה הקונספטואליים של התפיסה הקודמת נטועים עמוק בגישה החדשה. **החלוקה הישנה** חילקה את המזרח התיכון ל"נגדנו" ("הציר הרדיקלי") או "לא נגדנו" ("המחנה המתון"), ואילו הגישה החדשה הוסיפה לו שני גושים נוספים בעלי גוון אסלאמיסטי שונה. גם המונחים "אסלאמיסטים" ו"ג'אדיסטים" אינם משמשים לתיאור עצמי של חברי המחנה, והם בבחינת תיוג שלילי שמרמז על לכידות יתר אידיאולוגית של קבוצות שהן ערב רב של ארגונים. בהקשר זה, טוב עשו ברון ופוייר כאשר ויתרו **במאמר האחרון שלהם** על הגדרות "מתייגות" באפיון ארבעת המחנות, לטובת תיאורים ניטרליים יותר. ברובד האונטולוגי ניתן להצביע על מספר חולשות בתיאור המצב והדינמיקה במזרח התיכון באמצעות מודל ארבעת המחנות במתכונתו הנוכחית:

- המודל מעררב בין המאבקים הרעיוניים על דמותו של המזרח התיכון לבין הצורות שלובשות ההתארגנויות לקידום הרעיונות הללו. ברון ופוייר מנסים לגשר על המתח בין שני אלה באמצעות הסבר ש"החזונות המתחרים על הסדר האזורי" אינם בהכרח הגורם העיקרי המניע את השחקנים; על ידי טענה כי יש הבדלים רבים באופי המחנות השונים; וכן שלעיתים חברי אותו מחנה עוינים זה את זה ונאבקים זה בזה. הם מתקשים לנסח חזונות בהירים, חיוביים או שליליים, שחברי המחנות השונים יכולים להתלכד במסגרתם, והדבר מתחדד במיוחד ביחס ל"מחנה בהובלת איראן" או המדינות הסוניות האנטי-איראניות. ניתן גם להתווכח עם הקביעה כי "האסלאמיסטים הסונים" הם מחנה שכוחו באזור נחלש. לרעיון שעומד בבסיסו – "האסלאם הוא הפתרון" – יש אחיזה רחבה במזרח התיכון.

"ציר" מערפל את השאלה המרכזית ביחס למהותו של הגוש הזה – האם מדובר באיראן ושלוחיה, הסרים למרותה באופן מוחלט, או שמא זו התארגנות לא-מונוליטית, שבין חברותיה קיימים הבדלים אידיאולוגיים ופוליטיים מהותיים (למשל, איראן האסלאמית מול סוריה החילונית, או חמאס הסוני מול חזבאללה השיעי), זירות פעילות ויריבים שונים, ולחלקם בעיקר אג'נדות מקומיות. המונח "הציר האיראני" קובע כי התשובה לשאלה זו היא בבירור איראן ושלוחיה, בעוד המציאות האזרחית מורכבת יותר.

שורשיו של המונח "הציר הרדיקלי" טמונים בניסיון אמריקאי וישראלי לתייג אויבים במזרח התיכון ומחוצה לו ואין בו כדי לתאר ולשקף באופן מספק את הדינמיקה האזרחית.

שורשיו של המונח "הציר הרדיקלי" טמונים בניסיון אמריקאי וישראלי לתייג אויבים במזרח התיכון ומחוצה לו (צפון קוראיה), ואין בו כדי לתאר ולשקף באופן מספק את הדינמיקה האזרחית. השחקנים המתוארים כחברי הציר משתנים תדיר לאור הנסיבות והתנאים, ולא בהכרח חולקים אינטרסים מדיניים משותפים רבים. לעומת זאת, יש לראות באופן שונה את המונח "ציר ההתנגדות", שנטבע על ידי השחקנים האזוריים כדי לתאר את עצמם. מהותו היא התרסה כנגד המונח "ציר הרשע" (ששימש את נשיא ארצות הברית לשעבר, ג'ורג' בוש הבן) והוא מגדיר מדינות על דרך השלילה – ההתנגדות לארצות הברית ולישראל – ואינו מהווה הגדרה פוזיטיבית לגבי המשותף לאותם שחקנים.

המונחים "ציר ההתנגדות" או "הציר הרדיקלי/שיעי" יכולים לסייע להסביר את הזיקות בין אויבי ישראל וארצות הברית או מחויבות הדדית בין איראן, סוריה וחזבאללה, שבהם לידי ביטוי בסוריה, למשל. אולם ההגדרות "ציר" או "שיעי" אינן תורמות להבנת מהותה של התארגנות זו, לכידותה והסיכוי שיתפתח בה קרע. כך, סוריה של בשאר אסד **מעולם לא הייתה "שיעית"** (אלא חילונית), וגם התמורות הדמוגרפיות שחלו בה בעשור האחרון טרם שינו רכיב זה באופייה. אף כי הניסיונות לתקוע טריז בין איראן למשטר אסד או בין איראן לחות'ים כשלו, קשה לומר שאידיאולוגיה משותפת היא הדבק המחבר בין חברות הציר. באופן דומה, פיגועי ה-11 בספטמבר 2001 הראו ש"המתונים הסונים" אינם כל כך מתונים, מאחר שהמשטרים במדינות המפרץ טיפחו קיצוניות אסלאמית ולא פעם הבטיחו את יציבותם על ידי מימון תנועות אידיאולוגיות קיצוניות, שפעלו לערער יציבות באזורים רבים בעולם.

כמזדהה באופן מוחלט עם תנועת האחים המוסלמים אינו עולה בקנה אחד עם צרכיה האסטרטגיים, עם האופורטוניזם הצרף המאפיין אותה ועם ההשקפות הדתיות של מנהיגותה ותושביה (הזרם הדתי באמירות הוא בכלל הוואאבייה, מבית מדרשו של בית סעוד). לראיה, ההיסטוריה של קטר הוכיחה שברוב המקרים היסוד הפרגמטי במדיניות החוץ שלה גובר על היסוד האידיאולוגי.

• בתוך המחנה ה"פרגמטי" יש יריבויות, והבריתות שבו נכרתות אד הוק ותלויות בהקשר ובאינטרסים ספציפיים של הצדדים. לכן המחנה לא הצליח עד כה לבנות חזית מאוחדת ומגובשת מול איראן ובעלי בריתה, והוא חלוק באשר לראייה של שחקנים בו את חבריהם, כמו גם את המעצמות והיחס לישראל. כך למשל, שתי המדינות החשובות המובילות את המועצה לשיתוף פעולה במפרץ – ערב הסעודית ואיחוד האמירויות – מאמצות מדיניות חוץ שונה, לעיתים בעלת ניגודי אינטרסים משמעותיים. בעשור האחרון המדינות היו שותפות בהנעת תהליכים אזוריים ובהם הסיוע לעלייתו של נשיא מצרים א-סיסי (2014), המלחמה בתימן (2015), שיתוף הפעולה עם ממשל טראמפ והחרם על קטר (2017). אולם ניתן לראות כיצד הן מגדרות סיכונים על רקע אינטרסים ואילוצים שונים, ומאמצות מדיניות שונה ביחס לשורה של זירות ומדינות. למשל, איחוד האמירויות פינתה את מרבית כוחותיה מתימן בהותירה את ערב הסעודית לבדה במערכה מול החות'ים. איחוד האמירויות פנתה גם לנורמליזציה עם ישראל, הגם שלפחות במקרה זה נעשה הדבר בתיאום עם ערב הסעודית. זאת ועוד, חל שינוי מהותי במדיניות הסעודית כלפי קטר, כפי שבא לידי ביטוי למשל בהסכם הפיוס במפרץ שהובילה ערב הסעודית מינואר 2021, למרות היסוס מצד איחוד האמירויות, שעדיין רואה בה ובמדיניותה איום עליה. חוזקו של מודל ארבעת המחנות הוא בפשטותו, אך כאן גם חולשתו: יש בו סיכון יתר של הכללה והטמעת תובנות שגויות בתיאור המציאות האזורית והאינטרסים המובילים את השחקנים. ברון ופוייר עצמם טוענים שההיגיון המחנאי אינו בהכרח הרעיון המארגן המוביל עבור השחקנים. המודל מקטב את תמונת המצב באופן שמקשה לזהות הזדמנויות, לכידות ובריתות, והוא מקשה על שיקוף יכולת גיוס קואליציות לטובת ההתמודדות עם האיומים. המודל אינו מציג את ריבוי האינטרסים של השחקנים, שעבורם הזהות המחנאית היא לעיתים בעלת חשיבות מוגבלת, אם בכלל. המודל מכסה באופן חלקי ביותר את האזור ואינו מסייע להבין כיצד שחקנים רבים מחזיקים מעמד ומתפקדים מחוץ לאותם מחנות.

• המודל מניח שבזכות הדמיון בתפיסות עולם אידיאולוגיות של השחקניות נוצר שיתוף אינטרסים וקל להן יותר לשתף פעולה. הנחה זו אינה תקפה לגבי הג'האדיסטים, למשל, וגם בקרב "המדינות הסוניות הפרגמטיות" יש מחלוקות עמוקות סביב אינטרסים פרטיקולריים ועימותים בין-אישיים. המודל מתמקד בחלוקה ובשיתוף השחקנים למחנות ואינו מספק מענה לדיון בדבר לכידות המחנות, המשותף והמפריד בין השחקנים המשותפים אליהם. הוא אינו מתעמק בנקודת המבט של כל שחקן (מדינה/קבוצה/ארגון), הבוחנת עד כמה המחנה מרכזי בזהותו ובאינטרסים שלו לעומת זיקתו והאינטרסים שלו מול שחקנים שמחוץ למחנהו.

• במודל אין התייחסות למדינות כדוגמת תימן, לבנון ועיראק, שמוצגות רק כזירות מאבק בין המחנות; הוא אינו עוסק בכורדים ובנוצרים ולא באלג'יריה, תוניסיה, עומאן, סודאן, כווית ועוד. ישראל מתוארת על ידי ברון ופוייר כשותפה של המחנה הערבי-הסוני למרות שיתופי פעולה חשובים שהיא מקיימת גם עם טורקיה וקטר, ובעבר אף קיימה קשרים נקודתיים עם הארגונים הג'האדיסטיים בדרום סוריה.

• המודל אינו עוסק ברעיונות מתחרים נוספים במזרח התיכון – רעיון החילוניות, הנבדלות האתנית, דמוקרטיזציה ועוד. זאת מתוך הנחה סמויה, הטעונה הוכחה, כי אלה מצויים בשולי סדר היום במזרח התיכון. • המודל מתעלם מכך שכמה מהשחקניות במזרח התיכון הן חלק ממערכות או תת-מערכות שמתפרסות מחוצה לו: טורקיה – באירופה ובקווקז; המפרציות – גם בקרן אפריקה ובתת-היבשת ההודית; מדינות צפון-אפריקה – חלק מהמערכת האפריקאית ובעלות זיקות לאירופה; איראן – קווקז, מרכז אסיה ואפגניסטן.

החלוקה בין המחנה הערבי-סוני לבין המחנה האסלאמיסטי-סוני מטשטשת גם היא ניגודים בין חברי המחנות ושיתופי פעולה צולבים:

• טורקיה היא אומנם המדינה הגדולה והבולטת שבה השלטון מאמץ את אידיאולוגיית האחים המוסלמים, אבל להנהגה הטורקית מרכיבי זהות משמעותיים נוספים שתיוג זה מחמיץ, כגון הלאומיות הטורקית (ואפילו הפאן-טורקית) ופופוליזם. טורקיה אומנם מטפחת את 'האחים המוסלמים' כמנגנון שמסייע להרחבת השפעתה, אולם לא מדובר במרכיב הדומיננטי המובהק בגישתה האזורית. גם הכללתה של קטר במחנה זה אינה טבעית, לאור יכולת התמרון הגבוהה של האמירות העשירה ומדיניות החוץ העצמאית שהיא נוקטת מאז 1995. תיאורה של קטר

והערכת יכולתה להשתנות לבין ניתוח האינטרסים הישראליים.

המודל שאנחנו מבקשים לפתח מתמקד במדינה/ישות תת־מדינתית ובהעדפותיה האסטרטגיות. מדינות ככלל מגדרות סיכונים (hedging) כדי למקסם את האינטרסים שלהן או אף לחמוק מפגיעה. כתוצאה מכך הן יכולות להימצא במחנה אחד ובה בעת במחנה שונה, שלחברותיו ראיית עולם שונה ואינטרסים מנוגדים, על פי מודל ארבעת המחנות. טענה זו מתבססת על הממצאים הבאים:

- מדינות המצויות במחנה אחד על פי שיוך קטגורי/פרמטר אחד אך במחנה אחר על פי חלוקה שונה, או שהן עוברות ממחנה אחד למשנהו.
 - גם בתוך המחנות מתקיימת תחרות ואף יריבות על מעמד והשפעה באזור, תחרות שמעורבים בה גם אינטרסים כלכליים.
 - באזור ישנם שחקנים דוממים שלכאורה משתייכים למחנה מסוים באופן פורמלי, אך שומרים על ניטרליות.
 - האזור מתאפיין בריבוי יריבויות, שלהן משקל משתנה משחקן לשחקן.
- שלוש אסטרטגיות מרכזיות מעצימות את כושר המיקוח של מדינה/ישות פוליטית תת־מדינתית, בוודאי אם היא קטנה:

- **נאמנות:** היא יכולה להשיג הישגים על ידי הצגת עצמה כבעלת ברית נאמנה, באמצעות הדגשת תרומתה לקידום ביטחונה של בעלי בריתה – הדגשת המשותף, ערכים או אינטרסים, והצנעת השונה. שחקנית המפגינה נאמנות מוחלטת לאינטרסים ולערכים שבהם מחזיקה השותפה הבכירה עושה זאת בתקווה להשיג ויתורים או דיווידנדים. הבעיה במדיניות זו היא שמובילת הברית עלולה להשתכנע כי אין צורך בהשקעת תשומות מצידה, משום שגם כך שותפתה הזוטרה מחויבת למסגרת היחסים, והיא עלולה לחמוק ממחויבות. קיים קושי לאתר מדיניות של נאמנות מוחלטת, מכיוון שההעדפה הברורה של השחקניות היא עצמאות גוברת.
- **סחיטה:** שחקניות המבקשות לקבל דיווידנדים מהברית יכולות לעשות כן על ידי הבלטת אתגרים המצריכים סיוע של בעלת הברית המרכזית, כמו למשל העצמת מצג הסיכון לנפילת משטר ידידותי, כפי שעושה בחריין. ניסיון סחיטה אד הוק עלול לפגוע בשותפה החלשה ולהרע ביתר שאת את מצבה, אלא אם כן בעלת הברית החזקה תחוש כי האינטרסים שלה בשימור הסטטוס קוו מהותיים, ואז היא תיענה

מודל ארבעת המחנות מתבסס על שורשים תפיסתיים שגויים של תיוג יריבים וסיווג איומים. הצגת השחקנים כ"צירים" ו"מחנות" משייכת להם אחדות/מונוליטיות יתר, ולכן מובילה להצגה לא מדויקת דיה של המציאות המזרח־תיכונית. המודל מעמיד במרכז את ההבדלים הדתיים והאידיאולוגיים בין המחנות, אך אינו מטפל במאפיינים ובשיקולים חשובים אחרים ובהם ריאליזם וגיאואסטרטגיה, **שמשקלם רב יותר** בעבור השחקנים עצמם. המודל נוטה להאדיר את עוצמת התהליכים העל־אזוריים במזרח התיכון, בעוד שנראה כי האזור מבוזר באופן כללי במרבית חלקיו, ורובד הניתוח המרכזי הנדרש הוא השחקנים עצמם – מדינות ושחקנים תת־מדינתיים.

מכל הסיבות הללו, למודל המחנות כושר מוגבל בסיוע לזיהוי ההתפתחויות העתידיות. מהניתוח שלעיל עולה המסקנה כי נחוץ מודל משלים המתמקד ברובד השחקנים. השחקניות המרכזיות כמו איראן, ערב הסעודית, מצרים, איחוד האמירויות, טורקיה וישראל, ולא המחנות, הן אלו המחוללות את הדינמיקה העיקרית באזור.

המודל שאנחנו מבקשים לפתח מתמקד במדינה/ישות תת־מדינתית ובהעדפותיה האסטרטגיות. מדינות ככלל מגדרות סיכונים (hedging) כדי למקסם את האינטרסים שלהן או אף לחמוק מפגיעה. כתוצאה מכך הן יכולות להימצא במחנה אחד ובה בעת במחנה שונה, שלחברותיו ראיית עולם שונה ואינטרסים מנוגדים, על פי מודל ארבעת המחנות.

הצעה למודל משלים

בראייתנו, הניתוח ברובד השחקנים המדינתיים והתת־מדינתיים אינו מפחית מתיאור המזרח התיכון כמערכת ואינו מתעלם מפערים אידיאולוגיים או מנטייתם של השחקנים להתקבץ יחד למה שתואר כמחנות. גם ברון ופויר טוענים כי הסדר באזור הוא האי־סדר, וכי לעיתים המחנות פחות חשובים לשחקנים, משיקולים אחרים. רצוי שהמודל החלופי ידבר על הדגשת המתח בין ההגיונות המדינתיים לבין האידיאולוגיות המופשטות; על המאבקים המרכזיים ואפיונם; על הדגשת מנעד של מחויבות השחקנים ביחס למאבקים השונים; על הזיקות בין השחקנים השונים ועוצמתם; ועל המחשת מקומה של ישראל ביחס למערכת. ניתוח כזה עשוי לאפשר לזהות ולהעריך הסתברות לפוטנציאל השתנות עמדות השחקנים ביחס לשאלות המרכזיות המעניינות את ישראל. זאת ועוד, ראוי להפריד בין תיאור המציאות

אסטרטגיה "מעורבת" כזו מאפשרת לקיים, במקביל לחברות בברית, קשרים משמעותיים עם הכוח המאיים. היא מאפשרת גם יצירת מנוף השפעה על צדדים חיצוניים מעורבים, בייחוד אם השחקן מבליט את היותו "יושב על הגדר". במציאות של איזודאות רבה ושולי טעות צרים, ניסיון למנוע פגיעה ולשרוד גרידא נעשה העיקר, גם אם במחיר גבוה ותוך פגיעה בליכודות, ומכאן גם באפקטיביות של בריתות. כך, אסטרטגיה של גידור סיכונים מאפשרת לקיים, במקביל לחברות במחנה או בקואליציה, קשרים משמעותיים עם הכוח המאיים שבגינו הוקמה ההתאגדות מלכתחילה. אופן פעולה זה בולט בהתנהגותן של רבות ממדינות המפרץ הערביות כלפי איראן, אשר חלקן, בפרט קטר ועומאן, שכללו לאורך השנים. יודגש כי אסטרטגיה זו אינה חפה מעלויות, לעיתים ניכרות, לשחקן המבקש "לרקוד בכל החתונות" לרבות מצד שותפיו להתאגדות.

אסטרטגיה של גידור סיכונים (hedging) נועדה להתמודד עם המגבלות המוטלות על שחקן לפעול באורח עצמאי מול כוחות גדולים ממנו, תוך ניסיון לשמור על כך שמרב האפשרויות יהיו פתוחות בפניו. למרות שיש באסטרטגיה זו השקעה לא קטנה (שהרי תשומות מושקעות במקומות שונים, לעיתים מנוגדים, ובמקביל), היא עשויה לשפר את מצב הביטחון ולמצמצם את הסיכויים להפתעה אסטרטגית, משום שהדרך לאיזון או להשתרכות קצרה יותר. הרציונל: האסטרטגיה מאפשרת לשמור על יחסים עם הגורם המאיים ולהפחית בכך את סכנת העימות בטווח הקצר, תוך שמירה על הברית – דבר שמסייע להתמודד עם רמת האיום בטווח הארוך. המשך ניסוח חוקיות בנושא זה יתמודד עם פער מסוים הקיים בתאוריה ויבהיר משהו לגבי העדפותיהן האסטרטגיות של מדינות קטנות/חלשות.

גם בספרות בתחום האסטרטגיה והיחסים הבינלאומיים ניתן, בייחוד בשנים האחרונות, מקום רב יותר לגישה "מעורבת" מעין זו, המכונה "גידור אסטרטגי" (*strategic hedging*) ומציעה הסבר חלופי ליחסים בין המעצמות, אך גם לפעולתן של מדינות קטנות. שיוך מדינות ושחקנים תת־מדינתיים למחנות המחולקים באופן חד לוקה בהכללת יתר. בפועל, במקביל להשתייכותם למחנה נתון מאמצים השחקנים מדיניות עצמאית המנוגדת לתיוג ההומוגני שניתן למחנה ("הציר האסלאמיסטי" או "המחנה הפרגמטי"). זאת במטרה להיטיב את מצבם האסטרטגי ולצורך התאמה למציאות דינמית המשתנה בקצב מהיר.

שותפים במחנה או בקואליציה עשויים לאמץ אסטרטגיות שונות שנועדו לשפר את מצבם הביטחוני, משום שאינם יכולים להיות משוכנעים באשר לכוונות

לדרישות הכוח החלש ולא תפגע במערכת היחסים עימו.

• **ניטרליות:** שותפות זוטרת יוכלו לאמץ קו עצמאי יותר, אם כי באופן מוגבל, באמצעות מגעים ואף קבלת סיוע מהיריב או הדגשת מדיניותן כניטרלית. אולם עליהן להתמיד במדיניות זו כדי ליצור אמינות ולהוכיח כי אין זו מדיניות אופורטוניסטית. קטר מייצגת נאמנה אסטרטגיה זו, באמצעות נקיטת מידה רבה של עצמאות במדיניות החוץ שלה. תיאור ברית בצבעים אלו מפנה את הזרקור לעלויות הגבוהות שיש לכוח החזק בשימור הברית. לעיתים יקר יותר לתחזק אותה מאשר ליהנות מהדיווידנדים שלה. עבור שחקנית חלשה, היכולת להשפיע על השותפה הבכירה נעשית לעיתים העיקר, לצד הרווח הביטחוני מול היריבה.

השחקנים באזור אינם ממהרים להיקשר למחנות ומבקשים לשמר בידיהם חופש פעולה מרבי. בספרות בתחום היחסים הבינלאומיים **לא מוזכרת** האפשרות כי שחקנים יבקשו לאחוז בשני קצותיו של המקל על ידי *bandwagoning* (השתרכות – אחר מקור האיום) ו־*balancing* (איזון – נגד מקור האיום) במקביל. אולם נקיטת מידה של עצמאות ביחסי החוץ של בעל הברית עשויה להיות דרך יעילה לשחקן החלש, בוודאי אם יבקש ליצור את הרושם כי הוא עשוי לשקול את מדיניותו כלפי שחקן צד שלישי, שאותו תופס השחקן החזק כמתחרה ממשי או פוטנציאלי.

יש בכך כדי ליצור מנוף השפעה על השותף החזק יותר בברית ולהיטיב את מצבו. שחקנים קטנים ישאפו לבקש את תפקיד המאזן על ידי החלפת נאמנויות, כדי שידו של אף צד לא תהיה על העליונה. הם יבקשו להעצים באמצעות אסטרטגיה זו את ביטחונם כדי להימנע ממלחמה פוטנציאלית ואף להביא לאפשרויות רבות יותר **להפעיל השפעה**.

שחקנים מאמצים התנהגות "מעורבת" הכוללת רכיבים מאזנים ומשתרכים במקביל. זאת בניגוד להנחה הניאו־ריאליסטית שלפיה השחקנים יבחרו לאזן או לחלופין להשתרך, כדרך להתמודד עם איום נתון. בין איזון להשתרכות נותר חופש תמרון לא מבוטל לשחקנים בבואם להתמודד עם איום בתנאים של אי־ודאות. השימוש במושג נראה רלוונטי ואפקטיבי לאור הקושי לאתר התנהגות מאזנת או משתרכת "טהורה". ככלל, נכון לשרטט התנהגות מאזנת ומשתרכת כקצותיו של ציר אשר לאורכו מדינות יבחרו את האסטרטגיה העדיפה, מתוך הבנה כי מדיניות קיצונית לכאן או לכאן עלולה בסיטואציות מסוימות להרע את מצבן הביטחוני.

האזרחית. כך למשל, להערכתנו ניתן יהיה להבין בצורה טובה יותר תפניות במדיניות מצד שחקנים שונים ולנתח בצורה אחרת את מהותה של התארגנות, את לכידותה ואת הסיכוי שיתפתח בה קרע.

נמחיש את עקרונות מודל הגידור האסטרטגי דרך ניתוח במדיניות של שתיים מהשחקניות המרכזיות באזור, ערב הסעודית וטורקיה, בניסיון להתמודד עם שינויים צפויים, בראייתן, במאזן האזורי. כניסת הנשיא ביידן לבית הלבן, סדר היום השונה שלו (כולל הביקורת על בעלות ברית) ובעיקר המשא ומתן המואץ עם איראן בנושא הגרעין – כל אלה הם המחוללים המרכזיים של תהליך שהתוצאה שלו, בראיית אותן מדינות, עלולה להיות שינוי לרעתן במאזן העוצמה.

במסגרת זו, במחצית הראשונה של 2021 ערב הסעודית התפייסה עם קטר, הציעה ויתורים מפליגים לחות'ים בתימן, החלה בדיאלוג מדיני ישיר עם איראן ואף מבקשת, כך נראה, לנרמל את יחסיה עם משטר אסד בסוריה. ריאד חוששת כי הבשלת המשא ומתן בין ארצות הברית לאיראן, אם תתרחש, תחזק את מעמדן האזורי של איראן ובעלות בריתה. כדי לצמצם ולמקצת מההשלכות שיתכנו לכך על מעמדה והשפעתה של ערב הסעודית, היא מבקשת להידבר עם איראן.

גם טורקיה נעה במחצית הראשונה של 2021 לכיוון של פרגמטיזם מדיני מצידה, בכל הקשור ליחסיה עם מדינות המצויות במחנה מתחרה. במסגרת זו היא יצאה בשורה של יוזמות לנרמול היחסים עם ערב הסעודית, ישראל, מצרים ואף איחוד האמירויות. באופן ספציפי יותר התקיימו מספר שיחות טלפון בין נשיא טורקיה לבין מלך ערב הסעודית, וכן שר החוץ הטורקי בא לביקור בערב הסעודית באמצע מאי. ביחס למצרים, יצאה הוראה לערוצי הטלוויזיה של האחים המוסלמים הפועלים מטורקיה לרכך את הביקורת על קהיר, ובתחילת מאי הגיעה משלחת טורקית למצרים, לראשונה מאז 2013. תמרונים מדיניים אלו, שאינם עולים בקנה אחד עם מבנה המחנות הקשיח, מייצגים אסטרטגיה המשרתת את האינטרסים הפרטיקולריים של טורקיה ואת הצורך להפחית מתיחות אזורית, לצמצם נזקים ולבסס השפעה היכן שניתן.

במאמר זה ביקשנו להשלים את הניתוח המערכתי של הסדר במזרח התיכון ולהציע זווית נוספת לבחינה של תהליכים ומגמות אזוריות. הצבענו על חולשת מודל ארבעת המחנות כמרכיב דומיננטי להסבר ולחיזוי התהליכים הפוליטיים במזרח התיכון והצענו מודל משלים המתמקד בניתוח של רובד השחקנים. ריבוי החריגות ביחס לקווי החלוקה בין המחנות מחייב מודל כדוגמת זה המוצע במאמר, המאפשר תיאור וניתוח

שותפיהם ומשום שאינטרסים של בעלי ברית לעולם אינם חופפים במלואם. בפועל, בין עריקה מוחלטת לבין שיתוף פעולה מלא יש מרחב פעולה שאותו שחקנים עשויים לנצל כדי לשפר, בראייתם, את מצבם הביטחוני. אסטרטגיה של גידור סיכונים מאפשרת למדינות, בעיקר קטנות, או לשחקנים תת־מדינתיים לשמור על נתח נכבד ממכלול היחסים עם הגורם המאיים ולהפחית בכך את סכנת העימות עימו בטווח הקצר, תוך שמירה על "תוכנית מגירה" שנותנת מענה לא־הוודאות באשר ליחסים עימו בטווח הארוך.

החלוקה למחנות מאפיינת בעיקר נקודת מבט ישראלית מסורתית ואינה מצויה, בוודאי בהיקף דומה, בחשיבה האסטרטגית של המדינות השכנות לישראל ושל המעצמות

בבסיס הרציונל של מודל ארבעת המחנות עומדת ההנחה ששיוך למחנה יכול להסביר את ההתנהגות בהווה ובעבר ולנבא את העתיד לגבי המדינות המצויות באותו מחנה. בפועל, יכולת ההסבר וניבוי התנהגות השחקנים באזור הולכים ופוחתים לאור אופייה של המערכת המזרח־תיכונית וההשפעות שיש למערכת הגלובלית עליה. נוסף על כך, החלוקה למחנות מאפיינת בעיקר נקודת מבט ישראלית מסורתית ואינה מצויה, בוודאי בהיקף דומה, בחשיבה האסטרטגית של המדינות השכנות לישראל ושל המעצמות, שם מדינות היו ועודן יחידות הניתוח החשובות ובסיס לתפיסות הריאליסטיות והניאוריאליסטיות המרכזיות בחקר היחסים הבינלאומיים.

כוח ההסבר של המודל המוצע על ידינו משמעותי בשל מספר סיבות בולטות: הקוטביות של המערכת הבינלאומית כשלעצמה מגבירה נטייה לגידור; קצב ההתפתחויות גובר ומביא לשינוי התנאים והנסיבות העומדות בבסיס התאגדויות, ולפיכך להגברת הפיתוי לגידור אסטרטגי; שחיקת חסמים אידיאולוגיים והגברת הפרגמטיות ("כולם כשרים"); ריבוי האתגרים מבית ובפרט עבור משטרים אוטוריטריים מקל ולעיתים מצריך ניהול סיכונים שונה ביחסי החוץ; ייחוס חשיבות יתר לקשרים בין מנהיגים לעומת לכידות מחנאית.

לסיכום – המזרח התיכון כאוטי, שחקנים רבים פועלים בו על פי הגיונות שונים ומתארגנים באופן ארעי בצורה דינמית. הבנה מעמיקה של התהליכים באזור אינה יכולה להתבסס על פריזמת המחנות בלבד שכן הכוחות התת־מחנאיים, ובפרט של המעצמות האזוריות, חזקים מהם. חיבור בין מודל הגידור האסטרטגי למודל המחנות יכול לסייע להבנה טובה יותר של המציאות

לנושאים אסטרטגיים והמשרד לענייני מודיעין. מחקרו מתמקד בביטחון, בפוליטיקה ובכלכלת המפרץ אך הוא כולל גם סוגיות אסטרטגיות במזרח התיכון, כיציבות משטרים ותפוצת גרעין. yoelg@inss.org.il

סגן־אלוף (מיל') דניאל ראקוב הוא עמית מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי. ראקוב שירת בצה"ל 21 שנים, מרביתן באגף המודיעין. עסק במחקר מודיעיני ועבודת מטה, במיקוד על האתגרים האסטרטגיים והאופרטיביים הבולטים של צה"ל וממשלת ישראל בזירות גיאוגרפיות מגוונות. ראקוב מתמחה במעורבות המעצמות במזרח התיכון, בדגש על האסטרטגיה הרוסית באזור ויחסי רוסיה עם ישראל. danielr@inss.org.il

גם של אזורי הביניים. יישום ושכלול המודל החלופי שהוצג לעיל ושימוש בו לצד מודל המחנות יועיל לתיאור ולניתוח קפדניים ומדויקים יותר של המערכת האזורית, ולהערכת מגמות והתפתחויות אפשריות.

מאמר זה מוקדש לזכרו של פרופ' (אמריטוס) אהרון קליימן שתרם רבות לחשיבה על הקונספט של Strategic Hedging.

ד"ר יואל גוז'נסקי הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי באוניברסיטת תל אביב. ד"ר גוז'נסקי ריכז את הטיפול בנושא איראן והמפרץ במטה לביטחון לאומי שבמשרד ראש הממשלה. הוא שירת תחת ארבעה ראשי מל"ל ושלושה ראשי ממשלה ויעץ למשרדי ממשלה שונים, בהם המשרד